

І. В. Тимків

**ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ
ЧИННИКІВ НА ДИНАМІКУ СІЛЬСЬКОГО
НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ В
50 – 60 РР. ХХ СТ.**

У статті проаналізовано динаміку сільського населення Тернопільської області в 50 – 60 рр. ХХ ст. у контексті соціально-економічного розвитку. Схарактеризовано вплив соціальних чинників на зміну структури населення сіл регіону та досліджено процес його скорочення.

Ключові слова: сільське населення, трудові ресурси, працездатне населення, сільське господарство, колективізація.

The article analyzes the dynamics of the rural population in the Ternopil region 50–60 years XX century in the context of socio-economic development. Demonstrate the influence of social factors on the change in structure of the population of villages in the region, and followed the process of reduction.

Key words: rural population, labor force, working-age population, agriculture, collectivization.

Актуальним завданням сучасної історичної науки є дослідження структури населення, з'ясування причин, що зумовлюють зміни в ній, вивчення природного руху, аналіз реакції населення на зміни, які відбуваються в економічній, соціальній або в культурній сфері.

Тернопільщина споконвічно була сільськогосподарським краєм, тому дослідження структури й динаміки сільського населення належить до пріоритетних питань.

Важливо синтезувати всі соціально-демографічні події, що відбувалися в житті селян. Опис динаміки населення в період 50 – 60-х рр. ХХ ст. дасть змогу показати процес формування сільської соціально-економічної інфраструктури, що передбачала створення робочих місць для жителів краю.

Мета дослідження полягає в аналізі динаміки сільського населення Тернопільської області 1950 – 1960 рр.

Об'єкт дослідження – динаміка населення сіл регіону в окреслений період.

Предметом дослідження є кількісні зміни сільського населення 1950 – 1960 рр. у Тернопільській області.

Територіальні межі дослідження охоплюють Тернопільську область (адміністративні норми зазначеного часу).

Джерельна база передбачає насамперед залучення архівних документів і використання статистичних матеріалів. Інформація щодо кількісних змін населення, які відбулися в сільській місцевості, подана у справах Держархіву Тернопільської області. Системний характер містить статистична характеристика населення краю, яку публікували офіційно внаслідок проведення всесоюзних переписів населення.

Значна частина матеріалів зберігається у фонді Р-1: «Статистичне управління Тернопільської області, м. Тернопіль» 1940 – 1941, 1944 – 1987 рр., на підставі чого можна робити висновки щодо кількісних показників сільського населення в області. Однак, використовуючи названі джерела, необхідно зважати

на численні ідеологічні нашарування статистичних даних, планові приписи рознарядки.

В архівних фондах Тернопільського держархіву зберігається інформація, що в загальних рисах відображає характерні економічні процеси, які відбувалися в сільськогосподарській сфері Тернопільської області. Їх аналіз дає змогу проаналізувати процес соціально-економічних перетворень у селі, зокрема в контексті розвитку сільського господарства.

Збірники документів Центрального Статистичного Управління Тернопільської області (ЦСУ) 1957, 1962, 1967 та 1972 рр. [1, 2, 3, 4] за редакцією тодішнього голови статистичного управління області М. Аверченка містять упорядковані статистичні дані, що стосуються динаміки сільського населення.

Щодо історіографії дослідження, то варто звернути увагу на наявність низки праць, які характеризують динаміку сільського населення в поєднанні з соціально-економічною характеристикою регіону.

Цікавою для нашого дослідження є праця за редакцією В. Жученко «Демографічний розвиток Української РСР (1959–1970 рр.)» [5], де подано аналіз демографічних змін, що відбувалися з населенням в окреслений період. У роботі також виокремлені особливості процесу природного відтворення населення, характерні для певних демографічних зон (територію Тернопільської області зарахували до західної демографічної зони).

Докладні відомості щодо соціально-економічного розвитку українських сіл, зокрема й Тернопільського краю, подані професором П. Корінцем у навчально-методичному посібнику «Історія українського селянства» [6]. У цьому контексті актуальними є також методичні розробки викладачів Тернопільського фінансово-економічного інституту «3 історії радянської Тернопільщини» [7], де представлено відомості про економічний розвиток регіону після приходу на її територію радянської влади. Водночас слід зважати на надмірне наголошування в праці на ролі політики комуністичної партії.

Процес соціально-економічного розвитку Тернопільської області в досліджуваній період відображено в кандидатських дисертаціях Б. Буяка [8] та А. Киданюка [9].

Розвиток сільського господарства області, розпочинаючи з 50-х рр. ХХ ст., ознаменувався практичним завершенням процесу колективізації й інтеграції в єдиний державний сільськогосподарський комплекс. Економічна ситуація в сільській місцевості впродовж аналізованого періоду була порівняно стабільною.

Загальна чисельність сільського населення Тернопільської області станом на 1 січня 1950 р. дорівнювала 946 тис. осіб [4, 7].

Одним із небагатьох чинників, що впливали на зміну демографічної ситуації на селі, стало впровадження соціальних проектів та їх прив'язка під господарські об'єкти. Так, у 1948 р. у Тернопільській області побудовано 257 об'єктів культурно-побутового призначення, а саме: 64 клуби, 29 хат-читалень, 25 дитячих садків і яселів, 9 лікарень та амбулаторій, 69 бань, 52 приміщення правління колгоспів [9, 101].

Станом на кінець 1949 р. кількість членів колгоспу зупинилася на позначці 286,4 тис., із яких чоловіків

працездатного віку – 118,1 тис., жінок 168,3 тис. [10, 1]. Ці скромні показники членства в колективних господарствах області були «швидко виправлені» у наступні роки. Колективізація на західноукраїнських землях переважно завершилася в 1950 р. й охопила 1,5 млн, або 92,7 %, селянських господарств, із загальною кількістю колгоспів – 7 200 [6, 184]. Так, для прикладу, у 1951 р. чисельність колгоспів Тернопільської області становила 894 одиниці із загальною кількістю членів 856,1 тис. Працездатного населення було лише 441,8 тис. осіб [11, 2]. Аналіз цих даних доводить, що місцеве керівництво зарахувало до членів колгоспу всіх сільських жителів, зокрема дітей та осіб непрацездатного віку.

У листі керівника відділу статистики І. Гичко від 1 липня 1953 р. ідеться про зменшення в цьому році колгоспів із 882 до 829, що було зумовлене укрупненням окремих колгоспів [12, 1]. У звіті про роботу колгоспів за той же рік кількість членів колгоспу становила 564,2 тис., із яких працездатного віку 396,3 тис. осіб [13, 2]. Отже, усього лише за два роки кількість колгоспників зменшилася на 291,9 тис. осіб, що повністю викриває процедуру завищення показників за попередні роки.

Незважаючи на постійні темпи зростання членів колгоспів серед жителів сільської місцевості, суттєвою залишалася питома вага підсобних господарств (станом на 1 січня 1953 р. – 554 942) [14, 1].

Упродовж наступних років упроваджували процес спеціалізації сільськогосподарського виробництва, що призвело до скорочення кількості одиниць господарювання й підвищення рівня рентабельності. Зростав рівень матеріального забезпечення та впроваджували механізацію виробництва. До 1965 р. планували завершити електрифікацію колгоспів [7, 77].

Вагомі соціально-економічні зрушення, що відбулися в сільській місцевості, позитивно позначилися на темпах зростання кількості населення. Чисельність сільського населення станом на 1 січня 1956 р., за даними статистичного звіту, дорівнювала 963,3 тис. Серед районів найбільшими за кількістю населення були Бережанський (39,4 тис.), Козівський (34,8 тис.) та Підгаєцький (35,2 тис.) осіб [15, 21].

Досліджуючи зміни населення області, потрібно наголосити на обов'язковості в усіх сферах життя радянського суспільства поняття плану та його виконання будь-якою ціною, винятком не стала й демографічна політика. У демографічній сфері робили спроби змодельовати ріст чисельності сільського населення на короткотерміновий період. У таблиці «План-розрахунок чисельності сільського населення за період 1957 – 1965 рр.» проілюстровано ці плани [16, 28 зв.].

Таблиця 1

План-розрахунок чисельності сільського населення за період 1957 – 1965 рр.

Рік	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965
Тис.	953,0	959,1	965,2	971,3	977,4	983,5	989,5	995,5	1001,6

Кількість сільського населення Тернопільської області в 1957 р., згідно з даними, становила 947 тис. осіб [17, 3]. Народилося 20 146, померло 1033 [18, 8].

Із кожним роком відбувався процес скорочення господарських одиниць. Так, у 1959 р. кількість колгоспів становила 609 [19, 1 зв.], що на 30,9 % менше від показника 1952 р. У процесі скорочення кількості

колгоспів зросли показники членства в них до 616,7 тис. осіб [19, 1 зв.], або на 9,2 % більше від показників того ж 1952 р.

Наприклад, у колгоспі «Червоні Бережани» Бережанського району загальна кількість членів колгоспу на 1 січня 1960 р. становила 1 369 осіб, із яких жінок – 581, чоловіків 361. Осіб старших від 59 р. – 402, причому всього членів колгоспу разом із дітьми в книзі обліку членів та їхніх сімей налічували 1 782 [20, 1 зв.]. Як бачимо, у ході ведення обліку кількісного складу населення однієї господарської одиниці були допущені помилки, що на загальнообласному рівні призвело до суттєвого відхилення від реальних даних.

Згідно з розрахунками, наданими в листі заступника керівника статистичного управління В. Бутової від 24 лютого 1959 р., кількість сільського населення області зменшилася на 20 295 осіб, що можна пояснити зарахуванням сіл Козова, Почаїв і Хоростків до селищ міського типу та включенням до їхнього складу міських населених пунктів [21, 9].

Таке суттєве зменшення населення відбулося, незважаючи на приєднання до Коропецького району Гориглядської сільради Станіславської області [21, 9]. Варті уваги й інші невідповідності в статистичних даних. Відповідно до інформації, поданої у справі Тернопільського держархіву під № 753 «Річні звіти по природному руху населення по Тернопільській області за 1957 р.» сільське населення області станом на 1 січня 1959 р. становило 930,7 тис. осіб [22, 18]. У тій же справі вміщено відомості про кількість сільського населення області (908 650 осіб), що були подані в результатах Всесоюзного перепису населення 1959 р. [22, 18]. Зіставлення цифр засвідчило, що в річних звітах, порівняно з переписом населення, більше на 22 050 осіб, або на 2,36 %. Така невідповідність даних спричинена насамперед несумлінним ставленням до своїх посадових обов'язків працівників відділу статистики, секретарів сільських рад та інших органів, до компетенції яких належить ведення реєстру жителів.

У листі В. Бутової від 5 березня 1960 р. керівникові відділу статистики населення й охорони здоров'я Центрального статистичного управління УРСР знаходимо пояснення наявних розбіжностей. Так, основною причиною є введення до реєстру одних і тих же осіб двічі, за місцем постійного проживання й тимчасового перебування. Двічі враховані хворі, які перебували в лікарнях, санаторіях, диспансерах, та учні навчальних закладів, за межами місця постійного проживання. Наприклад, у Буцацькому районі частина студентів технікуму проживала в селах, однак вони були записані й в міському реєстрі жителів [23, 4]. Такі огріхи посадових осіб були не єдиними: за даними підрахунку сільського населення, кількість підсобних господарств становила 257 855, за іншими відомостями 258 227 [23, 4].

Потрібно віддати належне й тому факту, що на початку 60-х рр. ХХ ст. чи не вперше за всю історію українського села відбувся перехід від екстенсивного до інтенсивного способу обробітку землі. Унаслідок вдалих хрущовських реформ колгоспи стали рентабельними, почали демонстрували приріст виробництва сільгосппродукції в середньому 7 % щорічно [6, 188].

Паралельно з економічним зростанням села відбувався процес покращення та зростання його

культурно-освітньої бази. Станом на 1 січня 1960 р. в області працювало 962 сільські клуби [24, 27], що у 2,5 рази більше від показника 1945 р. У довідці управління культури Тернопільського облвиконкому про мережу та роботу культурно-освітніх закладів області представлено дані про кількість сільських бібліотек – 703 одиниці, колгоспних клубів – 14, колгоспних бібліотек – 306 [24, 27].

Ці та інші чинники покращення соціальної інфраструктури сільської місцевості вже не могли зупинити процес урбанізації та відтоку трудових ресурсів для потреб промисловості.

За період із 1965 – 1969 рр. кількість працездатного населення зменшилася з 389, 4 тис. [25, 2] до 358,1 тис. осіб [26, 21], що засвідчує процес сповільнення народжуваності та активізації міграційної активності.

Згідно з переписом населення 1970 р., кількість сільських жителів становила 883 945 осіб [27, 16], що на 2,4 % менше від показника 1959 р. (905 987 осіб) [27, 16]. Причину скорочення кількості сільського населення на цей період слід шукати в процесі урбанізації та в сповільненні темпів природного приросту в селі.

Констатуємо й порушення вікової структури сільських жителів, оскільки більшість молоді виїжджала до міст спочатку на навчання, а згодом і на постійне проживання. Зменшення кількості сільського населення області відбувалося відповідно до загальноукраїнських демографічних процесів. Так, за період із 1960 – 1985 рр. сільське населення УРСР скоротилося з 22,5 до 17,7 млн осіб [6, 190]. Населення українських сіл скорочувалося надзвичайно швидкими темпами. За цей період показник становив – 21,3 %, що в майбутньому призвів до суттєвої демографічної проблеми в структурі населення.

Отже, динаміка сільського населення залежала насамперед від соціально-економічних змін, які відбулися загалом у державі та в Тернопільській області. Частково були змінені територіальні межі досліджуваного регіону, окрім цього, вплив на динаміку сільського населення мали й міграційні процеси. У 60 рр. ХХ ст. помітне пришвидшення темпів урбанізації краю.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що динаміка кількості сільського населення, розпочинаючи з 60 рр. ХХ ст., набула негативного характеру, незважаючи на чималі темпи розвитку соціальної інфраструктури в сільській місцевості. Сповільнення темпу приросту населення було неможливо спинити, що в подальшому призвело до негативного сальдо природного приросту сільського населення досліджуваного регіону.

6. Коріненко П. *Історія українського селянства : навчально-методичний посібник* / П. Коріненко. – Тернопіль : вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – 296 с.

7. *З історії радянської Тернопільщини : учбово-методичні розробки* / Л. Коліщенко, В. Шкварець, М. Квашира. – Тернопіль : вид-во Тернопільського фінансово-економічного інституту, 1972. – 121 с.

8. Буяк Б. Б. *Розвиток промислової сфери в західних областях Української РСР упродовж 1944 – 1950-х років (На матеріалах Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської областей) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України»* / Буяк Богдан Богданович ; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2001. – 257 с.

9. Киданюк А. В. *Соціально-економічні та культурні процеси у селі упродовж 1944 – 1950 рр. (на матеріалах Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської областей) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України»* / Киданюк Андрій Володимирович ; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2011. – 221 с.

10. Державний архів Тернопільської області (ДАТО). Ф. Р-1. Статистичне управління Тернопільської. Оп. 7. Спр. 1, арк. 1. (для заг.)

11. Ф. Р-1. – Оп. 7. – Спр. 6, арк. 2.

12. Ф. Р-1. – Оп. 3. – Спр. 290, арк. 1.

13. Ф. Р-1. – Оп. 7. – Спр. 14, арк. 2.

14. Ф. Р-1. – Оп. 3. – Спр. 478, арк. 1.

15. Ф. Р-1. – Оп. 3. – Спр. 634, арк. 21.

16. Там само, арк. 28 зв.

17. Ф. Р-1. – Оп. 3. – Спр. 636, арк. 3.

18. Там само, арк. 8.

19. Ф. Р-1. – Оп. 4. – Спр. 37, арк. 1 зв.

20. Ф. Р-1. – Оп. 4. – Спр. 73, арк. 1 зв.

21. Ф. Р-1. – Оп. 3. – Спр. 753, арк. 9.

22. Там само, арк. 18.

23. Ф. Р-1. – Оп. 3. – Спр. 918, арк. 4.

24. Радянська Тернопільщина 1959 – 1975 документи й матеріали. Партийний архів Тернопільського обкому КП України. Тернопільський обласний Держархів / [гол. ред. Ю. Семенов]. – Львів : Каменяр, 1986. – 240 с.

25. Ф. Р-1. – Оп. 4. – Спр. 237, арк. 2.

26. Ф. Р-1. – Оп. 4. – Спр. 467, арк. 21.

27. Підсумки Всесоюзного перепису населення 1970 року: Чисельність населення СРСР, союзних та автономних республік, країв і областей / ЦСУ при Каб. Мін. СРСР. – М.: Статистика, 1972. – 176 с.

28. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» / [гол. ред. І. Зуляк]. – Тернопіль : «Вектор», 2014. – 220 с.

О. О. Тітіка

РОЛЬ МІСЦЕВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ВІДРОДЖЕННІ СЕЛА В 1946–1950 РР.

У статті проаналізовано роль місцевої промисловості України у відродженні економіки й соціальної сфери села в 1946 – 1950 рр. Схарактеризовано внесок галузі в забезпечення виробничої сфери сільського господарства та побутових потреб селян.

Ключові слова: місцева промисловість, відродження економіки й соціальної сфери села, продукція виробничого призначення, товари широкого вжитку.

In the article the role of local industry of Ukraine is analysed in the revival of economy and social sphere of village in 1946–1950. Payment of industry is rotined in providing of production sphere of agriculture and domestic necessities of peasants.

1. *Народне господарство Тернопільської області : статистичний збірник / за ред. М. Аверченко. – Тернопіль : Облвидав, 1957. – 271 с.*

2. *Народне господарство Тернопільської області : статистичний збірник / за ред. М. Аверченко. – Львів : Держстатвидав, 1962. – 281 с.*

3. *Народне господарство Тернопільської області : статистичний збірник / за ред. М. Аверченко. – К. : Статистика, 1967. – 204 с.*

4. *Народне господарство Тернопільської області : статистичний збірник / за ред. М. Аверченко. – К. : Статистика, 1972. – 224 с.*

5. *Демографічний розвиток Української РСР (1959 – 1970 рр.) / ред. В. Жученко, В. Бурлин. – К. : Наукова думка, 1977. – 222 с.*